

ר' יעקב אברהם יונה – משורר העתים של שאלוניקי

שמואל רפאל

העדפות המחקר של הספרות בלאדינו

במחקר של הספרות בספרדית-יהודית (לאדינו)¹ נהוג להדגיש את אופיה העממי. אם בשל קשריה המרתקים של ספרות זו אל הספרות הספרדית העתיקה ואם בשל הפופולריות המרובה של הטקסטים העממיים עובדה היא, כי מרבית העשייה המדעית בחקר ספרות הלאדינו הוקדשה, ועדיין מוקדשת, לעיון בהיבטים המגוונים של השירה והסיפור העממיים.² כושר שרידותם של הז'אנרים העממיים (כגון הרומנסה, הליריקה והסיפור העממי); עושר הסוגות; מבחר התמות; ההקשרים הבינתחומיים (ספרותיים-מוסיקליים); המערכות הלשוניות המגוונות ומרכיבי הפולקלור כל אלה הלהיבו את החוקרים, הצייתו את דמיונם והמריצו אותם לחשוף את צפונותיה של הספרות בלאדינו מן המסורת שבעל-פה.

הגם שבשנים האחרונות התפרסמו עבודות אחדות בעלות אופי מונוגרפי,³ השואפות להציג את כלל תחומי הדיון של ספרות זו, הן מצד הז'אנרים שהועברו במסורת שבעל-פה והן מצד הז'אנרים שהועלו על הכתב, ניכר כי הז'אנרים העממיים, לסוגיהם השונים, נידונים ביתר היקף, וזוכים לטיפול מחקר יסודי, ומוארים מהיבטים שונים הרבה יותר מאשר הז'אנרים שאינם עממיים הזוכים לאזכורים כלליים בלבד. במיוחד זכתה הרומנסה לחיים מחקרניים עשירים; חוקרי תרבות ספרד הרבו לדון ברומנסה בלאדינו. הם ראו בז'אנר הספרדי-יהודי מפתח פרשני מעולה להבנת ארחות חייה של הרומנסה הספרדית העתיקה, עד כי הרומנסה בלאדינו הפכה לסמל ז'אנרי בספרות עם ישראל בכלל ובספרות הלאדינו בפרט. במאמר ממצה על הרומנסה והקנסיון כז'אנרים שיריים בספרות העממית⁴ מציגה פלומה דיאסמאס את הסיבות המרכזיות להעדפת הרומנסה בשדה המחקר של הספרות בלאדינו. לדעתה, כתוצאה מהשתמרותה של הרומנסה הספרדית בקרב היהודים דוברי הלאדינו, שימשה הרומנסה בלאדינו תחנה הכרחית לכל פילולוג של התרבות הספרדית אשר ביקש להתחקות אחר שרשי הספרות הספרדית.

1 במאמר זה נהוג הקיצור לאדינו.

2 עוד בעניין זה ראה רפאל, מבט לעתיד.

3 לדוגמה ראה: חסן; רומירו, לה קריאסיון; דיאסמאס, ספרדים.

4 ראה דיאסמאס, הז'אנרים.

במסגרת מחקרית אחרת,⁵ מתמקדת פלומה דיאסימאס, במבחר הסוגות והצורות הספרותיות בלאדינו. בספרה על היהודים הספרדים,⁶ היא דנה במבחר הסוגות והצורות הספרותיות שעמדו לרשותם של יהודי ספרד במלאכת ההבעה הספרותית. דיאסימאס מתמקדת בתיאורן של הצורות הז'אנריות בלאדינו, תוך בחינת זיקתן לספרות הספרדית וללשונה או לספרות היהודית על מקורותיה השונים. היא מדגישה, כי כושר הישרדותם של ז'אנרים ספרדיים ברפרטואר הספרות בלאדינו, כדוגמת הרומנסה, הסיפור העממי והפתגם, לצד ז'אנרים אחרים בלאדינו, משוללי זיקה ז'אנרית ספרדית, כדוגמת הספרות הרבנית-ההלכתית מזה או הרומן והעיתונות מזה, מצביעים על אופי דינמי של ספרות ייחודית ומרתקת. אולם, למרות שדיאסימאס מציגה במחקרה מבחר מגוון של סוגות הרי שהיא עצמה בחרה להעמיד במרכז הדיון של ספרה את הז'אנרים הספרותיים שהועברו במסורת שבעלפה, אלה הנפוצים מאוד ברפרטואר של היהודים הספרדים. במיוחד מתמקדת עבודתה בתיאור מעמדה האיתן של הרומנסה בלאדינו.⁷

לעומת דיאסימאס, מציגה אלנה רומרו את הז'אנרים השונים של ספרות זו באור מאוזן יותר. בספרה המונוגרפי 'היצירה הספרותית בלשון הספרדית-היהודית',⁸ ממעטת רומרו לדון בספרות ה'קלאסית' שבעלפה, כדוגמת הרומנסה, הפתגם והסיפור העממי. היא מקדישה את מירב מאמציה להארת ז'אנרים מיוחדים ומוכרים פחות בספרות המחקרית, כדוגמת הפיוט בלאדינו, ספרות המדרש והאגדה, הספרות הרבנית, העיתונות, הרומן והתיאטרון. נציגה הבודד של הספרות שבעלפה שזוכה לעיון מחקרי יסודי בספרה של רומרו הוא הקופלאס הנתפס בעיניה כז'אנר עממי למחצה, כיוון שגם נשתרם בכתובים וגם הועבר במסורת שבעלפה.⁹ היא מדגישה, כי ייחודה של הספרות בלאדינו נובע מהיותה ספרות רביגונית המתנהלת בעת ובעונה אחת בין מרחבים תרבותיים שונים. דבר זה מגדיל, לטענתה, במידה מרובה את האופק היצירתי של ספרות זו, מגוון אותה מבחינה ז'אנרית והופך אותה לספרות מרובת פנים.

יעקב אברהם יונה בזירת המחקר של הספרות בלאדינו

דוגמאות מעניינות לדחיקתם של ז'אנרים מגוונים בלאדינו אל מחוץ לזירת העיון מצויות במחקרם המקיף והיסודי של שמואל ג' ארמיסטד ויוסף ה' סילברמן בכתבי ר' יעקב

5 ראה דיאסימאס, ספרדים.

6 ראה שם.

7 שם, עמ' 117-130.

8 ראה רומירו, לה קריאסיין.

9 כמקובל בספרות המחקר של הספרדית, ומטעמי האחדה, כך גם במאמר זה נכנה את הז'אנר הנידון בשם 'קופלאס' ולא בשמות 'קופמפלאס' או 'קונפלאס', שנפוצים אף הם בלאדינו. וראה גם רומירו, ביבליוגרפיה; רומירו, קופלאס.

יונה משאלוניקי.¹⁰ השניים חקרו רבות את מפעלו הספרותי של יעקב יונה כדי לדלות מדפי הספרות שפרסם בשלהי המאה הי"ט ועד תחילת המאה הכ' בשאלוניקי את מבחר הרומנסות בלאדינו שנתפרסמו בכל 'גמרא'.¹¹ בתחילת שנות השבעים עלה בידם להוציא לאור כרך מרשים, המחזיק למעלה ממש מאות עמודים של עבודה מחקרית מדוקדקת במצאי הרומנסות בלאדינו שנתפרסמו בשמונה 'גמרות'¹² מתוך כל אלו שהיו מוכרות בספרות המחקרית עד לאותה העת.¹³

תרומתו של יעקב אברהם יונה להעשרת אוצר הרומנסות בלאדינו משאלוניקי היא סגולית מבחינת כמותה, ובעיקר משום איכותה. היה זה רמון מנדז פידאל, אשר הסב לראשונה את תשומת לב החוקרים לעושר המיוחד העמיד להתגלות במחקר שיטתי של הרומנסות שאסף יעקב יונה.¹⁴ גם מיכאל מולכו, איש שאלוניקי, כתב כי 'יונה פרסם מספר רב של אפיגרמות ושירים, במספר ניכר של דפישיר, אשר כוללים גם הרבה רומנסות, שנאספו מפייהם של אנשי העם'.¹⁵ אולם דומה, כי במחקר שיטתי על מפעלו הספרותי של יעקב אברהם יונה עסקו בעיקר ארמיסטד וסילברמן בעבודותיהם השונות החל מן השנים 1963-1964 ועד לסוף שנות השבעים. מפעלם המחקרי של ארמיסטד וסילברמן החל בניסיונם הראשון למפות את מצאי הרומנסות שפרסם יונה בחוברות, בלקטים, ובדפישיר, שהוציא לאור בשאלוניקי.¹⁶

בשנת 1966¹⁷ פרסמו לראשונה ארמיסטד וסילברמן שש רומנסות ספרדיות-יהודיות (סיי) משאלוניקי, שראו אור בחוברת 'רומאנסוס' שהוציא לאור בשאלוניקי יעקב אברהם יונה. רומנסות אלה נכללו מאוחר יותר גם בספרם המקיף על פרסומי הרומנסות של יונה.¹⁸ בספר זה כללו ארמיסטד וסילברמן שלושים וחמש רומנסות, מתוך שמונה קבצים, שפרסם יונה בשאלוניקי – הקבצים סומנו כלדקמן:

- (SGM) ספר גדולת משה [1891]
- (GSA) גואירטה די רומאנסוס אימפורטאנטים [?1905]
- (GRA) גואירטה די רומאנסאס אנטיגואס [?1908]
- (LRI) ליבריקו די רומאנסאס אימפורטאנטים [1908]
- (RSA) רומאנסוס [1909]
- (BRI) ברושורה די רומאנסאס אימפורטאנטים [1913]

- 10 ראה ארמיסטד וסילברמן, יונה.
- 11 בכינוי 'גמרא' השתמש יונה, פעמים אחדות, לתיאור ספרוני השיר שפרסם. ובעניין זה ראה רפאל, הרומנסה משאלוניקי, עמ' 122.
- 12 ראה ארמיסטד וסילברמן, יונה, עמ' 15.
- 13 על הביבליוגרפיה העשירה של כתבי יעקב יונה ראה אטיאש.
- 14 ראה פידאל.
- 15 ראה מולכו, עמ' 299.
- 16 ראה ארמיסטד וסילברמן, אלגו מאס, עמ' 31.
- 17 ראה ארמיסטד וסילברמן, און, עמ' 9-16.
- 18 ראה ארמיסטד וסילברמן, יונה.

(RHP) און רימורסו פור לה הגדה די חג הפסח [1915]

(GRI) גואירטה די רומאנסוס אימפורטאנטים [1920]

גם לאחר שפורסם ספר זה לא חדלו ארמיסטד וסילברמן מלחפש עוד רומנסות נשכחות, שאסף ופרסם בשאלוניקי יעקב אברהם יונה. בשנת 1972 הם מפרסמים, עם יעקב וחסן, שתי רומנסות נוספות של יונה ואשר ראו אור בשאלוניקי תחת הכותרת 'רומאנסוס אימפורטאנטים <11> קומפלאס אי נואיביאס פור...'¹⁹. בשנת 1977 משלימים השניים את מאמצייהם באיתור הרומנסות של יעקב אברהם יונה, וזאת שעה שהם מפרסמים רומנסה אחת מתוך החוברת 'קואינטוס אירמווס די פאסאטימפר', שראתה אור בשאלוניקי בשנת 1914.²⁰

אין ספק, כי עבודתם הנמרצת של ארמיסטד וסילברמן הביאה לגאולתן של רומנסות רבות מתוך הספרונים שהוציא יונה לאור בשאלוניקי. עם זאת תהיה זו טעות לראות ביונה רק כאספן וכמוציא לאור של רומנסות ספרדיות יהודיות. העיון בחוברות שלו מגלה, על נקלה, כי הרומנסות בלאדינו מהוות רק מרכיב אחד מכלל מפעלו הספרותי, וכי ז'אנרים מיוחדים, ונדירים למדי (להוציא את עבודתו המונוגרפית של משה אטיאש את עבודתיה של ברלנה רומרו ואת מאמרו החשוב של אבנר לוי על הפתגמים התורכיים שליקט יעקב יונה),²¹ טרם זכו להתייחסות מחקרית נאותה. מאמרו של אטיאש הציג לראשונה את כלל תחומי הנגיעה המגוונים של יעקב יונה בשדה הספרות בלאדינו של שאלוניקי.²² ואכן, הוא נודע בשדה המחקר של הספרות בלאדינו, בעיקר, בשל מחקריו מתחומי השירה העממית, ומאמרו המקיף והממצה אודות ר' יעקב יונה, איש שאלוניקי, שבו הציג היבטים ביוגרפיים של האיש לצד רשימה ביבליוגרפית מקפת של עבודותיו הספרותיות.

יעקב אברהם יונה – מפעל ספרותי של איש אחד

בשדה המחקר של הספרות בלאדינו משאלוניקי, נתפס אפוא יונה כמשורר הרומנסות הטיפוסי ביותר של שאלוניקי, אולם ליונה פנים נוספות. העיון בכתבי יונה מציע לקורא קשת רחבה, מגוונת וססגונית של ז'אנרים ספרותיים, ולא דווקא מן המקובלים בחקר הספרות בלאדינו, אשר העיון בהם עשוי להעשיר רבות הן את חקר הספרות בלאדינו והן את חקר הספרות בשאלוניקי. הבחירה של החוקרים להתמקד דווקא במצאי הרומנסות

19 שתי הרומנסות הללו ראו אור גם באסופת מחקרים שהתפרסמה בשנת 1981, ראה ארמיסטד, סילברמן וחסן, ש.ש.

20 ראה ארמיסטד וסילברמן, עוד.

21 ראה לוי.

22 ראה אטיאש, יונה.

כיכר החירות בשאלוניקי, ראשית המאה העשרים.
 תצלום רפרודוקציה מאוסף ארכיון המדור לספרות לאדינון, אוניברסיטת בראילן

שפרסם יונה מעידה, בצורה החותכת והברורה ביותר, כי היחס המחקרי אל הספרות, שהועברה במסורת שבעלפיה בקרב יהודי שאלוניקי, היה חם ואוהד הרבה יותר מן היחס אל הספרות הכתובה. המפגש עם המגוון העשיר של ז'אנרים ספרותיים שפרסם יונה, הוא גם מפגש עם יוצר, משורר, סופר, מלקט, מהדיר, מוציא לאור שאלוניקאי צבעוני וסגוני, אשר מציאותו בחיים הספרותיים בלאדינו של שאלוניקי מעידה בבירור, כי כבר משלהי המאה הקודמת פעלו בה משוררים עצמאיים, שינקו אמנם ממסורת השירה העממית של קהילתם, אך עם זאת חשו בצורך לחדש, לרענן ולגוון את תחומי הספרות בלאדינו.

מי היה יוצר מיוחד זה?²³ יעקב יונה נולד במונסטיר בשנת 1847 ונפטר בשאלוניקי בשנת 1922, לאחר למעלה מחמישים שנות מגורים בעיר. הוא היה מעורב במערכות המגוונות של העשייה הספרותית בשאלוניקי. את דרכו החל יונה כמעתיק בבית ההוצאה של חכם סעדי הלוי, ולימים היה עורכו של מאסף מדיני, מסחרי וספרותי בשאלוניקי 'לה איפוקה' (התקופה).²⁴ לאחר שנשא לאשה את אחייניתו של סעדי הלוי, דודון מאטאראסו, החל משמש, בתשלום, גם כחזן ('קאנטור') וכבעל תקיעה ביתלמוד תורה בימים הנוראים ובחגים. במשכורתו לא היה כדי לכלכל את משפחתו וכיוון שנודע כבעל קול ערב החל משמש כ'קומבידאדור', כלומר מזמן לאירועים ולשמחות.²⁵ תפקידו של ה'קומבידאדור' היה להלך מבית לבית ולהזמין את הקרואים, על פי רשימה שהוכנה על ידי בעל השמחה. כפועל יוצא מתפקידו המאולתר החל לחבר לעת מצוא שירים, שהיה בהם כדי לתאר את האירוע; לספר בשבח המזמין; להפליג בתיאורי התקרובת; ואם מדובר היה בבני זוג העומדים להינשא גם לספר עליהם, על משפחותיהם ועל הסכם הנישואין שאליו הגיעו בני המשפחה.

משצבר מוניטין, החל לפרסם יונה את שיריו בלוויית טקסטים נוספים ממאגר הספרות בלאדינו, ובכלל זאת גם רומנסות עתיקות ממורשת ספרד. את ספרוני השיר כינה בשם 'גמרא', וגם יהודי שאלוניקי נהגו לכנות בשם זה ספרוני שירה. ה'גימאראס'²⁶ הללו נמכרו תמורת גרושים אחדים לכל דורש, לא לפני שיונה השתדל בקרב המזמנים לאירועים השונים, כי יעשו עמו חסד וצדקה בכך שירכשו ממנו את ה'גימאראס'. יונה נודע ככל הנראה בחושים מסחריים ערים. הוא דאג לתפוצה רבה של ה'גימאראס' תוך שהוא אוסר על רוכשי ה'גימאראס' להעבירן לעיון אחרים. טיפוסי מאוד למצוא בפתח ה'גימאראס' את הפנייה:

ב'וס רוגו באסטאנטי נו דארלה אה אוטרו אה מילדאר, אי קון איל זכות קי אריש קון מי, די קומפליר מי רצון, איל דייו ב'וס קומפלירה אה טודו, לאס דימאנדאס

23 עוד פרטים על הביוגרפיה של יונה ראה ארמיסטד וסילברמן, יונה, עמ' 3-9.

24 אודות 'לה איפוקה' ראה גאון, עמ' 19.

25 את המונח 'קומבידאדור' (Kombidador) ניתן לתרגם מלאדינו כימומן – 'האיש המזמן' קרואים למסיבות ולאירועים משפחתיים. וראה גם נחמה, עמ' 292.

26 זוהי צורת הריבוי בלאדינו למילה 'גמרא'.

די ביזאסטרו קוראסון, אמן (ובתרגום חופשי: אבקשכם שלא להעבירה לאחר לקריאה, ובזכות שתעשו עמי, כדי למלא רצוני, אלוהים יגמול לכולכם וימלא כל משאלות לבכם, אמן).²⁷

כיוון שאין בידינו עדויות אחרות מקובל לחשוב שיונה פעל כימפעל ספרותי של איש אחד. אנו מניחים, כי יונה ליקט את הטקסטים העממיים בעצמו (שירים, סיפורים ופתגמים); חיבר שירים לעת מצוא; העתיק; הדפיס; כרך והפיץ בכוחות עצמו את ילקוטי הספרות שלו. שליטתו של יונה באוצרות הספרות בלאדינו היתה מושלמת. בילקוטים השונים הוא גם גילה שליטה במכמני הספרות התורכית, ובעיקר בזאנר הפתגם, שרווח מאוד בין יהודי שאלוניקי.²⁸ פעילותו הספרותית נמשכה שלושים שנה; גם בתקופות שבהן שהה יונה מחוץ לשאלוניקי הוא המשיך להוציא לאור חוברות חדשות, כדוגמת אלה שראו אור בסופיה ובקאהיר.²⁹

בחוברות קטנות בהיקפן (10-15 עמודים בגודל ממוצע של 15x20 ס"מ) הדפיס יונה רומנסות, פתגמים, קופלאס, שירים לעת מצוא, שארקיס (חרוזי אהבה, לרוב בטורקית), קואינטוס (סיפורים עממיים), ברינדיס (ברכות חרוזות), מדרשים, שירי חגים ומועדים. ועם כל זאת, בתוך מה שעשוי להראות כהדפסה מקרית של טקסטים ספרותיים בלשון הלאדינו, מתייחדת עבודתו הספרותית של יונה בכך שהיא מביאה בכפיפה אחת טקסטים ספרותיים מייצגים מאוצר הספרות העממית של יהודי שאלוניקי לצד טקסטים ספרותיים, לא עממיים, שהוא עצמו חיבר, בעיקר שירים לעת מצוא וכרוניקות שיריות. בשירים אלו ניכרת תפיסה פואטית ברורה של מחברם. יתרה מזאת, דומה שהוא שאף להפגין את כישוריו הספרותיים מעל דפי החוברות השונות וכי אלה שימשו עבורו כאמצעי ולא כמטרה, כפי שאולי ניתן לחשוב. כמעט בכל אחת מן החוברות הדפיס יונה יצירות מפרי עטו, ולעתים הוקדשו חוברות אחדות בשלמותן ליצירותיו שלו.

עושר הסוגות ומגוון הטקסטים

כדי לאפיין נכונה את מצאי הטקסטים שפרסם יונה בחוברות השונות עלינו לערוך תחילה סקירה, מקפת ככל שהדבר אפשרי, של עבודתו הספרותית, כפי שהיא משתקפת ממחקרים מוקדמים. עם זאת יש להביא בחשבון, כי קרוב לוודאי שהחוברות המוזכרות בעבודות המחקריות השונות אינן מקיפות את כל עבודתו. יש להתחשב בנסיבות ההיסטוריות המיוחדות שעברו על הקהילה היהודית של שאלוניקי, כדוגמת שריפות

27 ראה אטיאש, עמ' קנו.

28 על הפתגמים התורכיים שפירסם יונה ראה לוי.

29 בשנת 1903 הוא חיבר בסופיה חוברת שירים שכותרתה: 'קאנטיס מואיבוס פור לוס טיריטימבלוס', ובשנת 1907 הוא פרסם בקאהיר חוברת שירים שכותרתה: 'קומפלאס נואיבאס דיל פייליק אי סאלה די פאסאטימפרי', ובה גולל את סיפור נסיעתו לאלכסנדריה ולקאהיר.

שכילו את ספריה, הכיבוש הנאצי שהחרים את ספריותיה, חורבן הקהילה בעקבות השואה, פיזורם של יהודי שאלוניקי על פני יבשות וימים ועלייתם, בתנאים לא תנאים, לארץ ישראל. כל אלה הפכו את השגתן של החוברות של יעקב יונה למשימה קשה וכמעט בלתי אפשרית, ומכאן ערכן הגבוה של החוברות הללו בשוק ספרי היודאיקה.

מעיון בעבודתם של ארמיסטד וסילברמן,³⁰ של משה אטיאש³¹ ושל אלנה רומרו,³² לצד בדיקה בספריות ובארכיונים, ניתן להסיק, בזהירות, כי בין השנים 1890-1891 ל-1921 פרסם יונה כשלושים ושתיים עבודות שונות. ארמיסטד וסילברמן מדווחים על עשרים וחמש חוברות, שראו אור בין 1890 ל-1909 ואילו אטיאש מדווח על שלושים ואחת חוברות, שראו אור בין השנים 1891 ל-1920 בקירוב. רומרו, בבודקה את מקורות הקופלאס בעבודתו של יונה מציינת עשרים וארבע חוברות שונות, שראו אור בין השנים 1891 ל-1920. אי ההתאמה הכמותית המשתקפת מן העיון בשלושת המקורות הביבליוגרפיים המצוינים לעיל נובעת מן העובדה, שכל אחת מן הרשימות הנידונות הוקדשה לז'אנר מסוים. עבודתו של אטיאש ביקשה להקיף את כלל הפעילות הספרותית של יונה; ארמיסטד וסילברמן התמקדו ברומנסה ואילו רומרו התמקדה בקופלאס. כאן המקום להזכיר גם את תרומתו הצנועה של רווח למחקר הביבליוגרפי של כתבי יונה.³³ רווח מביא במאמרו עדות על חמישה פריטים ביבליוגרפיים שהמציאה לידיו הגב' שרינה גטניו בעת ביקורו בשאלוניקי בשנת 1938. כל הפריטים הביבליוגרפיים שרווח מדווח עליהם מוזכרים בכתבי ארמיסטד וסילברמן, רומרו ואטיאש. (מאמרו של רווח נכתב מתוך תקווה, כי ביום מן הימים תתפרסם עבודה ביבליוגרפית מקיפה ומשלימה לכתבי יונה.) מהאחדת הרשימות הביבליוגרפיות הללו ומעיון בעבודות נוספות שפרסמו ארמיסטד וסילברמן³⁴ בשנים 1972, 1977, 1981, ניתן להרכיב, לדעתי, את הרשימה הבאה:

שם הפריט	שנה	רמיזות
1 ספר גדולת משה	1891	רומרו, 153
2 קאנטיגה פור איל פ'ואיגו	1891	רומרו, 151
3 רומאנסוס	1891	אטיאש, קעא
4 פזמונים די ברית מילה ³⁵	1896	רומרו, 169

30 ראה ארמיסטד וסילברמן, יונה.

31 ראה אטיאש, יונה.

32 ראה רומרו, קופלאס.

33 ראה רווח.

34 ראה: ארמיסטד וסילברמן, קופלאס נואיב'אס; ארמיסטד וסילברמן, בלדה נוספת; ארמיסטד, סילברמן וחסן, שש.

35 מהדורה נוספת בשינוי סדר עמודים ראתה אור תחת הכותרת: 'קואינטוס אירמוזוס די פאסאטימפו, ראה רומרו, קופלאס, עמ' 90.

אטיאש, קעב	1899 [?]	5	קומפלאס פור לה סינסייה ³⁶
רומרו, 173	1899	6	קומפלאס נואיב'אס פור איל פידריסקו די סאלוניק
רומרו, 180	1900 [?]	7	מועדים לשמחה/סאלה די פאסאטימפו
רומרו, 177	1900 [?]	8	קומפלאס מואיב'אס פור חג הפסח
רומרו, 183	1903	9	קאנטיס מואיב'וס פור לוס טיריטימבלוס
רומרו, 185	1905 [?]	10	גואירטה די רומאנסוס אימפורטאנטיס ³⁷
רומרו, 189	1907	11	קומפלאס נואיב'אס דיל פ'יליק אי סאלה די פאסאטימפו
רומרו, 196	1908 [?]	12	גואירטה די רומאנסאס אנט'יגואס די פאסאטימפו ³⁸
רומרו, 191	1908	13	ליב'ריקו די רומאנסאס אימפורטאנטיס
רומרו, 190	1908	14	קאנטי מואיב'ו פור מואיסטרו גראן ראבינו ח"ר יעקב מאיר
רומרו, 203	1909	15	קאנטי פרונונסיאדו פור המן אברהם אוזיאל
רומרו, 201	1909 [?]	16	קאנטי מואיב'ו פור מואיסטרו סוב'יראנו שולטאן אבדול מיחימיד רישאד סינקינו
ארמסטיד וסילברמן, אין	1909	17	ג'וק ייאשה רומאנסוס
רומרו, 198	1909	18	איל קוראסון
רומרו, 205	1909 [?]	19	סופלימינטי די לה ליברטאד די יעקב יונה
רומרו, 208	1910	20	איל טריזורו די יעקב יונה (1) איל סולו פאסאטימפו דיב'ירטיינטי אי אינסטרוקטיב'ו. איל מיזור די לוס פאסאטימפוס
רומרו, 209	1910	21	איל טריזורו די יעקב יונה (2) ברושורה סיגונדה. איל סולו פאסאטימפו דיב'ירטיינטי אי אינסטרוקטיב'ו
אטיאש, קעג	1910	22	איל טריזורו די יעקב יונה (3) ברושורה טריסירה
אטיאש, קעג	1910	23	איל טריזורו די יעקב יונה (4) ברושורה קוארטינה

36 ספרון זה לא מוזכר אצל רומרו ולא מצוי בספריית ה-CSIC שבמדריד. ככל הנראה מדובר בעותק שהיה בספריית משה אטיאש.

37 באשר לכתוב הפריט בלאדינו, ראה רומרו, סעיף 185.

38 באשר לכתוב הפריט בלאדינו, ראה רומרו, סעיף 196. לעתים משתמש יונה במילה 'רומאנסוס' ולעתים הוא משתמש במילה 'רומאנסאס'.

אטיאש, קעג	[?] 1910	24 איל טריזורו די יעקב יונה (5) ברושורה סינקינה
אטיאש, קעג	[?] 1912	25 איסטי סופלימינטו איס פור לאס אלביסייאס אה לוס סינייריס אי סיניוראס קי אוין ביין אין איסטאס אוראס די אפריטו
רומרו, 216	1913	26 קומפלאס מואיב'אס דיל פ'יליק פריזינטי פור איל אנייו די שישניטוס אי סיטינטה אי טריס: לה גירה, לה אמברירה אי לה איסקאפאדורה די לה חולירה
רומרו, 214	1913	27 ברושורה די רומאנסאס אימפורטאנטים
רומרו, 217	1914	28 קואינטוס אירמוזוס די פאסאטימפו
רומרו, 220	1915	29 מועדים לשמחה Bonne Fete
רומרו, 221	1917	30 ברושורה פור איל פ'ואיגו גראנדי די סאלוניקו
רומרו, 224	1920	31 גואירטה די רומאנסוס אימפורטאנטים
ארמיסטד, סילברמן	[?] 1920	32 רומאנסאס אימפורטאנטים (11) אי קומפלאס אי נואיב'אס פור
חסן, שש, 31		
אטיאש, קעד	1921	33 איסטוריה מויי אינטיריאנטים די לוס דוס בוג'וקים

העיון בכתבי יעקב יונה מלמד כי האיש פעל במספר מרחבים ספרותיים: פרוזה ושירה מזה; ספרות שבעל־פה וספרות כתובה מזה; ספרות קודש וספרות חול; מקור ותרגום. בכל אחד מן המרחבים הספרותיים הללו הפגין יונה שליטה מלאה ברובדי הלאדינו. כך היה הדבר כשהביא ממבחר הרומנסות הספרדיות השגורות ברפרטואר העממי של יהודי שאלוניקי; כך היה כשפרסם שירי קופלאס וכך גם כשהביא בחוברתו תרגומים מעובדים ללאדינו מספרויות העולם, כגון התרגום 'איסטוריה מויי אינטיריאנטים די לוס דוס בוג'וקים' (התרגום ללאדינו מתוך 'קומדיה של טעויות' לויליאם שייקספיר),³⁹ או תרגום חלקי ובארבעה המשכים של 'משלי סינדיבד', שראה אור בשנת 1910 תחת הכותרת איל טריזורו די יעקב יונה.⁴⁰ ניתן לומר, כי את תכניו הספרותיים יצק יונה לשש תבניות ז'אנריות:

1. רומנסות
2. קופלאס
3. ברינדים (ברכות חרוזות)

39 ראה אטיאש, יונה, עמ' קעד, סעיף 31.
40 ראה שם, עמ' קעג, סעיפים 20, 21, 22, 23.

4. פרובירביוס (פתגמים)

5. שארקיס (חרוזי אהבה בטורקית)⁴¹

6. קואינטוס (סיפורים עממיים)

שליטתו של יונה בתבניות הז'אנריות השונות היתה מצוינת, אולם דומה, כי הוא הגדיל לעשות בתבניות הז'אנריות של הרומנסה ושל הקופלאס. שתי הצורות הז'אנריות הללו רווחות מאוד בכתביו והן עשויות לסמל בעבורנו, במיוחד מפרספקטיבת הזמן של ההווה, את המתח המיוחד שבין שימור לבין התמורה שכה רווח בספרות לאדינו: מחד גיסא, שימור התבנית הצורנית וגם התמטית של הרומנסה הספרדית, ומאידך גיסא יצירה בתבנית ז'אנרית, 'חדשה' באופן יחסי, הקופלאס.⁴² שני ז'אנרים אלו תופסים גם את המקום המרכזי בחוברות השונות שפרסם יונה. בשלושים ושתיים עבודות הוא כינס ארבעים ושלוש רומנסות, מן הרפרטואר העממי בלאדינו⁴³ ולצידן ארבעים ושבעה שירי קופלאס,⁴⁴ ובכללן גם את הברינדיס, הלא הן הברכות החרוזות, שחיבר שעה ששימש כ'קומבידאדור' בשאלוניקי. הקופלאס הם בתי שיר סטרופי, לרוב בן עשר או עשרים סטרופות (לעתים אף יותר), בדרך כלל, ובכל סטרופה ארבע שורות (לעתים גם חמש, או שש, או יותר). מבנה החריוזה הקונסוננטית עשוי להשתנות מחד-חרוז מבריח, המשתלט על כל הסטרופה במתכונת של (אאאא), עד חרוז במתכונת של (אאאב). לעתים ניתן לזהות את שם המחבר באמצעות אקרוסטיכון, או פשוט לזהות את רצף אותיות הא"ב לאורך כל השיר. מבחינה תמטית קשה לתחם את הקופלאס למבחר תמות מוגדרות וייחודן בכך שהן מתחברות כצורך השעה והמקום.⁴⁵

הקופלאס

ז'אנר הקופלאס, כאחד מן הז'אנרים הטיפוסיים של הספרות בלאדינו, הלך וכבש את מקומו בין ענפי הספרות בלאדינו למן תחילת המאה הי"ח. הקופלאס הם בתי שיר מחוזרים השגורים במסורת שבעליפה, כמו גם במסורת שבכתב. בתי השיר הללו נבדלים, מהרבה בחינות, מצורות שיריות אחרות השגורות בספרות הלאדינו (כגון הרומנסה והקנסיון),⁴⁶ ורק היותם ז'אנר ספרותי-מוסיקלי מאחד אותם עם יתר הצורות השיריות העממיות של הספרות בלאדינו.

41 ראה שם, עמ' קנו.

42 ואולי עדיף לומר, כי יונה ייחשב כמחדש ומחיה הז'אנר, שכן בתבנית הקופלאס יצרו היהודים הספרדים הרבה לפני יונה.

43 ראה רפאל, הרומנסה של, עמ' 121-123, 125, 129-130, 134-135.

44 ראה רומרו, קופלאס, סעיפים 151, 153, 169, 173, 177, 180, 183, 185, 189, 190, 191, 196, 198, 201, 203, 205, 208, 209, 214, 216, 217, 220, 221, 224.

45 אבחנות חשובות למדיי על ז'אנר הקופלאס ימצא הקורא בספרה של רומרו, קופלאס, עמ' 9-25. ויש חוקרים המעדיפים את השימוש במונח 'קאנטיגה' או 'קאנטיקה'.

שושנה וייך־שחק, מציינת,⁴⁷ כי בניגוד לרומנסה הרי שהקופלאס הם צורה ספרותית דינמית וחיה. מן הקופלאס עולה אווירת היום־יום של החיים היהודיים והם גותנים ביטוי לאירועים מחיי הקהילה והעם ולאירועים הקשורים לסדר החיים היהודי־הדתי. יותר מכל ז'אנר ספרדי־יהודי אחר הקופלאס הם כלי הביטוי לחוויות העולם היהודי. בעוד הרומנסה שואבת את נושאה מאווירת ימי־הביניים בספרד והקנסיון גותן ביטוי לרחשי אהבה אוניברסליים, מצביעים בתי השיר של הקופלאס על חיים יהודיים תוססים ודינמיים. רומרו וחסן מציינים כי הקופלאס הראשונים שנמצאו בכתובים (בספר 'קופלאס די פורים' המביא בבתי השיר החרוזים את סיפור המן ומרדכי), מתוארכים לשנת 1700.⁴⁸ במתכונת דומה החלו רואים אור באותה העת ספרים רבים בלשון הלאדינו ובהם מבחר בתי שיר חרוזים המציגים בפני הקורא פרקים חשובים מן ההיסטוריה היהודית, מבחר דינים מחוזרים בתרגום לסיי,⁴⁹ קינות לתשעה באב,⁵⁰ שבח אבות האומה, גדוליה וחכמיה,⁵¹ תרוזי מוסר ובינה⁵² ועוד.

מן המחצית השנייה של המאה היי"ט החלו רואים במתכונת בתי השיר של הקופלאס ה'קלאסיים' גם בתי שיר המוקדשים לתיאור ההווה החברתית הקשה, מוסר האומה המתדרדר, צוק העתים, בעיות פוליטיקה, חיבוטי חברה וכלכלה – שמם של קופלאס אלה הוא 'קומפלאס דיל פיליק'.⁵³

הניסיון להגדיר את הקופלאס מבחינה תמטית נתקל, לא אחת, בקשיים מרובים. אם משום העובדה שבצורה ה'קלאסית' של הז'אנר רבה היתה קרבתו לצורה הז'אנרית של הפיוט, בעיקר מצד התכנים, ואם משום העובדה, כי בזמן שבו רווח הז'אנר בקרב היהודים־הספרדים הוא עבר מספר ניכר של שינויים. על הקופלאס עברו שינויים גם במישור הצורני וגם במישור התמטי, באופן שהתגונו, עד מאוד, המקורות התמטיים שמהם הושפעו משוררי הז'אנר. אם במישור הצורני חלה במרוצת ההיסטוריה של הז'אנר, התקצרות משמעותית במספר טורי השיר (מכמה מאות טורי שיר לכמה עשרות), הרי שבתחום התמטי הועשר הז'אנר במספר גדול ביותר של תמות והשפעות.

47 ראה וייך־שחק.

48 ראה רומרו, קופלאס, עמ' 23, מס' 11.

49 שם, עמ' 23, מס' 2.

50 שם, עמ' 36, מס' 32.

51 שם, עמ' 42, מס' 48.

52 שם, עמ' 46, מס' 60.

53 נחמה מתרגם במילונו את המושג 'פיליק' (Felek) השאול מן השפה הטורקית, כיגורלי, 'בעיה' וכיו"ב, ראה על כך נחמה, עמ' 208. הגם שנחמה אינו מתרגם את המושג השלם 'קומפלאס דיל פיליק' אני מציע לתרגמו לעברית באופן הבא: 'שירי תהפוכות הזמן' – וזאת, משום שבמרבית השקסטים הללו מוקדש מקום נרחב לתיאור המעבר מן העולם המסורתי לעולם המודרני, מן החברה המוסרית לחברה המתירנית, ומכאן שעניינם המרכזי של השקסטים הללו הוא בתיאור תהפוכות הזמן והחברה הספרדי־יהודית. אני מודה לתלמידתי הגב' רבקה הבסי על תרומתה לבירור סוגיה זו.

הקופלאס לא נותר 'זיאנר יהודי' במובן הצר של המילה, כי אם 'זיאנר יהודי-ספרדי' במובן הרחב של המלה. הרבה מאוד נושאים ועניינים, מתחומי הדין וענייני דינאם של החברה הספרדית-היהודית מצאו לבסוף את ביטויים הספרותיים בתבנית הזיאנרית של הקופלאס. משירי חגים ומועדים הפך הזיאנר לאחד הזיאנרים היותר ביקורתיים, היותר סאטיריים והיותר נוקבים שידעה אי פעם הספרות בלאדינו.

יעקב יונה, איש שאלוניקי, כמשורר מוכשר ושנון ידע ליצול את הפופולאריות של הזיאנר לצרכיו הספרותיים-הביקורתיים. הוא חיבר בתבנית הקלאסית של הזיאנר כמה עשרות טקסטים סאטיריים-פוליטיים-חברתיים ובכך הפך למצליפה המוסרי של החברה הספרדית-היהודית. השפעתו הספרותית של יונה היתה רבה וגם העיתונות ההיתולית של שאלוניקי כגון העיתונים הסאטיריים 'לה גאטה' (החתולה), 'איל ריון' (הצחקן), 'איל מימון' (הקוף) וכיו"ב, שתפקידם היה להאיר את חיי היהודים הספרדים בראי עקום, סאטירי וביקורתי, הדפיסו שירי שנינה והיתול משל משוררים בלאדינו, כדוגמת שירי צדיק וגזו.⁵⁴

מבחינה תמטית ניתן לזהות ביצירתו של יונה קשת רחבה של תמות בזיאנר הקופלאס: למן התמות המושתתות על המסורת היהודית, אירועיה, גיבוריה ותולדותיה⁵⁵ ועד לתמות המוקדשות לתיאור מעלליהן של דמויות יהודיות שסרחו בתפקידן. כזה, למשל, הוא הקופלאס משנת 1909, שעניינו הוא המוכתר אברהם עוזיאל (הקרוי גם 'המן') שסרח, והפותח בשורה: 'אימפיסאר קירו קונטאר אה טודו פואיבלו די ישראל' (ובתרגום חופשי: לספר אני מבקש לכל עם ישראל).⁵⁶ ניתן לומר, כי יונה, בקופלאס מפרי עטו, הופך להיות משורר העתים של שאלוניקי. במיוחד נכונים הדברים לגבי שני העשורים הראשונים של המאה הנוכחית והעשור האחרון של המאה הי"ט. הוא הרבה לכתוב שירים על השריפות שפקדו את שאלוניקי, כדוגמת זו של שנת 1890, הפותחים בשורה 'אורדינאר קירו אה קאנטאר קון גראן בוז אי בראמה';⁵⁷ או זו של ה'18 באוגוסט 1917 הפותחים בשורה 'אוייד מיס אירמאנוס אין איסטה קאנטיגה'.⁵⁸ מקום מיוחד בשיריו תופסות תהפוכות מזג האוויר. בשנת 1899 הוא כתב שיר על הברד – 'קומפלאס נואיביאס פור איל פידריסקו די סאלוניקי'⁵⁹ – ובשנת 1903 הוא מפרסם בסופיה שיר על רעידות האדמה: 'קאנטיס מואיביוס פור לוס טיריטימבלוס'.⁶⁰ בין לבין הוא מפרסם קופלאס על מצבו הכלכלי הקשה,⁶¹ על תהפוכות השלטון (הכרות הקונסטיטוציה בטורקיה וחופש העיתונות),⁶² וקופלאס בשבח ר' יעקב מאיר, הרב הראשי של שאלוניקי.⁶³

54	על שיריהם של צדיק וגזו ראה קרסדו.	59	ראה רומרו, קופלאס, מס' 173, עמ' 91.
55	ראה רומרו, קופלאס, מס' 153, עמ' 84.	60	ראה רומרו, קופלאס, מס' 183, עמ' 95.
56	ראה רומרו, קופלאס, מס' 203, עמ' 102.	61	ראה רומרו, קופלאס, מס' 169, עמ' 90.
57	ראה רומרו, קופלאס, מס' 151, עמ' 84.	62	ראה רומרו, קופלאס, מס' 205, עמ' 102.
58	ראה רומרו, קופלאס, מס' 221, עמ' 108.	63	ראה רומרו, קופלאס, מס' 190, עמ' 98.

קאנטים מואיבוס
פּוּר
לוס טיריטימבלוס

אאוטור :
יעקב אברהם יונה נ"ו.
(סאלוניקו)

סופייה 1903

СОФИЯ
Печатница на Я. К. Цуцевъ
1903.

שער: יעקב אברהם יונה. קאנטיס מואיבוס פור לוס טיריטימבלוס, סופיה 1903.
צילום מספריית ה־CSIC במדריד

כדי להכיר מקרוב תכונותיו הזינריות של הקופלאס נעיין עתה בשיר שעניינו רעידת האדמה שפקדה את שאלוניקי ב־5 ביולי 1902. השיר ראה אור בתרגום מלולי לעברית בעבודתו החשובה של אטיאש⁶⁴ ובעיבוד לספרדית בעבודתה של רומרו.⁶⁵ השיר מובא כאן במלואו תוך ניסיון ראשון מסוגו בשפה העברית לתרגמו בתרגום ספרותי־אמנותי.⁶⁶

שירים חדשים על רעשי האדמה

(מקור עמ' 120–122)

אֲזוֹן נָא הֵטוּ לִי אֶל הַשִּׁיר אָחִי
דָּבַר אָמַת אֲשֶׁמִּיעַ דְּבַר אָסוֹן וּדְוִי
אֶרֶץ רַעֲשָׁה גַם בְּאוֹ כְּאֲבִים
רַעַשׁ שְׁכֻמוֹהוּ אֵין זֹכְרִים סְבִים.

בֵּא קֶרֶב הֶרַעַשׁ הַחֲרִיב יִסוּד תְּבַל
חִישׁ עַל חֲטָא הִיכְנוּ בִּסְלִיחוֹת לֵאל
בְּאוֹהֵלִים יִשְׁבְּנוּ אִף כִּי סוֹכוֹת הֵעַת
וְהִנֵּה הֶרַעַשׁ רוֹב בְּתִים מוֹטֵט.

לְעֵשָׂה הָאֶרֶץ, הוּ צֵרָה צִרּוּרָה
רַע הוּא שְׁבַעֲתִיִּים מִן הַתְּבַעֲרָה
נְסוּ יוֹשְׁבֵי בֵית אֵל חִיקוּ שֶׁל יֵם
זוֹ מִכָּה נִיצַחַת מִן הָאֵל הָרֵם.

דֹּרְדֵרָה הָאֶרֶץ וְהַיּוֹם שֶׁבַת
אִךְ רִיב הַשְּׁפַתִּים רִגַע לֹא שָׁבַת
טַף וְגַם גְּדוֹל רַעַשׁ זֶה מִכָּה
פַּחַד אֲחֻזָּנוּ, תִּרְנֹנוּ מַחְסָה.

הַשְּׁעָה הִיא תִּשְׁעַ פַּחוֹת רְבִיעִית
לְאוֹיֵר הוֹשְׁלַכְנוּ בִּלְלַל וְהֵמִית

64 ראה אטיאש, יונה.

65 ראה רומרו, קופלאס, עמ' 115.

66 אני מבקש להודות כאן לחותני המשורר איתמר יעורקסט על הקדשת מחשבה מרובה, זמן וניסיון שירי בתרגום השיר מלאדינו לעברית. התרגום הגולמי – שלי; העיבוד השירי – שלו. הנוסח המקורי – מובא בסוף המאמר.

בני אדם לאלף, כמו חֶלֶה כל איש,
עד היום הפחד את הלב מרעיש.

יְיִ כל כך הכעסנו את האלוהים
ועל כן הוכינו בפגעים קשים,
עקב חטאינו האסון נגרם
ועוד לא אמרנו יום הרת עולם.

זֶה שירי אציב בו יד לזיכרון
לחורבן והרס, נוף פְּקָדוֹ אסון,
זע יסוד כל בית על שבועת חינום
עם לזות שפתיים – תם כל יופי, תם.

חֶסֶד לאלוה רבו רחמיו
סלח משוגותינו, אל תאריך אף
נא חלץ אותנו מפגעים ואֵד
כל מבנה בעיר זו מט ומתרעד

טָחו העיניים אינספור מכאובות
עקב שמועות הבל רבו הזוועות
יש רק סחר מכר ולשון הרע
איש אחיו ימיתו להרבות צרה.

יְוֵיִזְנָה הרובע – הרס מסביב
ונזעק: הושע נא, אל טוב ומיטיב!
על תילו אין בית בסביבה כולה,
רעדה הארץ איזו מן קללה.

כָּלֵל גדול למדנו צדק ודבר דין
בזנו מצוותיך אף בלי להבין
אך הטה נא חסד, תן שוב פרנסות,
הו ריקים כסינו, בלי פרוטה לפרוט.

לֹא פִיכו המים, מי מרפא רתחו
ומטרים שבעה הם מגובהם קיפחו
בני אדם עמדו שם בכאב ודָן
תרו אחר בית חבולים בלי די

משפחות לאלף, כל נישא ורם
ביסורים הם נחו על גב משכבם
תבערה היתה זו ללא להט אש
איש ואיש הנפש להציל ביקש

נוראות כאלו לא צפינו כאן
אוהלים הקמנו בביצ'ינאר הגן
בני טובים אז גרו בצריפים דלים
כי עצם הרעש בא גלים גלים.

סוד לפגעי טבע: עונש הוא ודאי
עפו אבני נגף – עונש אל שדי,
אנא, שוכן מעלה, כבוש את חמתך
ובטל את רעש אדמתך, עתה!

על הלב עלה כי זה לצון בלבד
איש, זקן וילד ממכאוב נחרד
הן על מלוא הקֶרֶת נחתה מכה
בית וטירת שן, כל קיר שם נבקע.

פֶּה של מי יביע מה זאת ועל מה
הבה נחשוב יחד, נבקש חכמה!
מה דרכים לשים קץ לגזירה רעה
עד ימנע אלוה הישנות צרה

צֶר מה צר, כל רגע הכאב גדל
ומילאו שמועות שוא את כל החלל,
עם כל זעזוע הַטֵּלְטֵל הגו,
כל העם השמיע זעקות כאב.

קֶץ אנוש מגיע מהו סוף דבר
לילה לא ידענו אם נקיץ מחר.
רעש ועוד רעש, גל גובר על גל,
ראש ניתן, נשובה לאלוהים מעל!

רַעַשׁ אֵין כְּמוֹהוּ, רַעַשׁ אֲדִירִים,
עַד אֲטַמּוּ אֲזֻנִים לְאוּמִים זֹרִים,
בְּרִשׁוֹמוֹת מִקֶּדֶם לֹא נִזְכַּר כְּמוֹתוֹ,
רַעַשׁ אֲדַמְהִי זֶה לֹא נִשְׁכַּח אוֹתוֹ!

שְׁמַא הַתְּלוּצִץ לֹו אֵל גְּדוֹל וְרַם
מְטָרוֹת עוֹז הַחֲרִידוֹ פֶּה כִנְפֵי עוֹלָם.
מֵהַיּוֹם וְהַלֵּאָה תֵן רַק נַחְמָה
רֹב שְׁלוֹם וְחֶסֶד הֵב לְאֲדַמָּה.

הַנְּפִילוֹת נִשְׁמִיעַ כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
אֵל גְּדוֹל, רַב חֶסֶד, שְׁלַח נָא הַגּוֹאֵל!
יַעַן נוֹשַׁע עוֹד בְּעִזְרַת הָאֵל,
עַם בּוֹא אֵלֵיהוּ, וְגַם גְּבִרְיָאֵל! אֲמֵן!

מן השיר שלפנינו ניתן ללמוד מספר דברים מעניינים על ז'אנר הקופלאס.⁶⁷ השיר נכתב בעקבות רעידת האדמה שפקדה את שאלוניקי בחודש יולי בשנת 1902.⁶⁸ הוא מזכיר במתכונתו התמטית כרוניקה מחורזת; אורך השיר (עשרים ושניים בתים) הולם את ההיקף הטקסטואלי המקובל בז'אנר הקופלאס; בשיר נוהג חד-חרוז פשוט המשתנה בכל בית.⁶⁹ שלא כמו מרבית השירים הכתובים בז'אנר הקופלאס השיר אינו מגולל עלילה מסודרת. הוא מעלה חוויות, רשמים ורגשות המשתקפים מעולמו הפנימי של הדובר, שהוא במקרה שלפנינו גם המשורר.

ניכרת בשיר חלוקה תמטית בין שני נושאים המועלים בו לדיון. מחד גיסא מנסה המשורר לתת ביטוי פלסטי לאופן ההתרחשות של האירועים, ומאידך גיסא הוא מבקש להתמקד במוסר ההשכל ובלקחים שעל החברה היהודית השאלוניקאית להסיק בעקבות האירוע.

קשה להגדיר במדויק איזו חטיבה שלטת בשיר, שכן המשורר לא מחלק את בתי השיר לשתי קבוצות דיון מרכזיות, כי אם מערב את הנושא הראשון בשני ולהפך. כמעט בכל בית מבתי השיר המשורר מתאר בו את הזוועות, אך מייד עובר לדיון במוסר השכל.

67 גם רומרו עוסקת בניחוח קצר של השיר, ובעיקר מהיבט בלשני, ראה רומרו, קופלאס, עמ' 115 ואילך.

68 יעקב יונה מציין, כי השיר נכתב בעקבות רעידת האדמה שפקדה את שאלוניקי ב-5 ביולי 1902 השיר עצמו ראה אור בסופיה בשנת 1903. בבית השני של השיר מזכיר יונה את חג הסוכות, וכלשונו: 'באוהלים ישבנו – אף כי סוכות העת'. שורה זו אפשר שמלמדת על המועד המדויק של חיבור השיר – חג הסוכות של שנת 1902, שנחוג חודשיים או שלושה לאחר רעידת האדמה.

69 בתרגום האמנותי של השיר לעברית נוהגת תבנית החריזה אאבב ולא תבנית החריזה המקורית, אאאא.

לדוגמה, המשורר מתאר כיצד זיעזע הרעש את יסודות תבל ומייד אחר כך הוא מדגיש כי האסון נגרם בשל חטאי החברה. עניין זה מודגש מאוד בבית השישי שבו מצביע המשורר בבירור על סיבת הרעש, וכלשונו 'וי כל כך הכעסנו את האלוהים // ועל כן הוכינו בפגעים קשים'. באופן דומה נידון הסבל וסיבותיו גם בבית העשירי, האחד עשר, והחמישה עשר. לקראת סוף השיר מפיק המשורר לקחים ומציע לעם תשובה שלמה כפתרון לסבל שבעתיד.

אגב קריאה בשיר ניתן ללמוד מספר דברים מעניינים על החברה היהודית השאלוניקאית בראשית המאה הכ', ובמיוחד על מצבה הכלכלי. יונה מדגיש כיצד רק הסבל שבעקבות רעידת האדמה הצליח לגשר על הפערים הסוציאקונומיים שבין הקבוצות השונות של החברה היהודית בעיר (הבית הארבעה עשר: 'בני טובים אז גרו בצריפים דלים'); כיצד למרות הסבל לא פסק ריב השפתיים שבין המעמדות השונים בחברה, ובמיוחד ריב השפתיים שבין העשירים לבין עניי שאלוניקי (בית רביעי: 'דורדרה הארץ והיום שבת // אך ריב השפתיים רגע לא שבת') וכיצד נותרו יהודי העיר ללא פרוטה למחיה (בית אחד עשר: 'איך הטה נא חסד, תן שוב פרנסות // הן ריקים כיסנו, בלי פרוטה לפרוט'). אולם דומה כי יותר מכל עניין אחר מבליט יונה את הנושא היהודי שבא לידי ביטוי במספר אופנים. יונה מציין בשיר אירועים ומנהגים מלוח השנה היהודי (חג הסוכות והישיבה בסוכה); תפילות יהודיות ('סליחות', 'היום הרת עולם') ומשקף שימוש יהודי שאלוניקאי מקובל בתפילות ההצלה למלאכי הגאולה אליהו וגבריאל, כפי שהדבר משתקף מן הבית האחרון. כל זאת לא בלי הצלפה ביהודי העיר על שזנחו את דרך האמונה והתורה היהודית, ועל אשר החלו נשטפים בגלי ההשכלה והחילון.

דומה, כי יותר משהשיר עוסק ברעידת האדמה הוא עוסק בהשלכותיה של רעידה זו על החברה ועל המרקם החברתי של יהודי שאלוניקי. בכך גם ייחודו של השיר ככרוניקה מחורזת שמעמידה במרכזה, אגב לא מעט שימוש בהומור ושנינה, את החברה היהודית. זהו ללא כל ספק שיר יהודי ספרדי טיפוסי שמן הראוי לעסוק בו בהרחבה יתרה ולבחון אותו מזוויות ראייה נוספות, כגון זו הבלשנית. לענייננו מהווה השיר דוגמה אחת בלבד מתוך המגוון הרחב של שירי קופלאס שהביא יונה ושעניינם שיקוף חיי היום-יום של החברה היהודית בשאלוניקי.

סיכום

הקופלאס לסוגיהם השונים מסמלים תהפוכות של ממש במבנה הספרות בלאדינו של שאלוניקי. הם מצביעים בעיקר על מעבר מדורג משירה מסורתית במתכונת הרומנסה הספרדית לשירה אישית, הנכונה להשתנות בהתאם לרוח הזמן והמקום שבו היא מושרת. יעקב יונה, אולי יותר מכל משורר שאלוניקאי אחר, מסמל בכתביו את המעבר המדורג משירה מסורתית רבידורית לשירה חדידורית המשקפת את עולמו של היחיד. הוא מביא

בכפיפה אחת רומנסות ספרדיות וקופלאס ובכך הוא מבקש להצמיד את הספרות בלאדינו קדימה, אולם בה בעת גם לשמור על נכסיה התרבותיים מימים ימימה. שירי הקופלאס שמביא יונה מסמלים, אף הם, מעבר מדורג משירה המוקדשת לימי החג והמועד, בעלת תשתיות יהודיות מוצקות, לעבר שירה המתארת משברי יום-יום, מצוקות היחיד וסבלותיו, עתים בלשון היתולית ועתים בלשון פתטית. העיון בכתביו, יותר משהוא חוויה ספרותית ולשונית ייחודית לכל דובר ס"י, הוא בגדר הצצה לעולם ספרותי חדש ומרתק שהלך והתעצב בשאלוניקי בשלהי המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית, ושעתיד היה לשנות את פני הספרות בלאדינו של הבלקאן בכלל ושל שאלוניקי היהודית בפרט.

בית יהודי בשאלוניקי מתחילת המאה העשרים.
התצלום מאוסף ארכיון המדור לספרות לאדינו, אוניברסיטת בראילן

קאנטים מואיב'ום

סור

לום טיריטימבלום

אָוואָרד מים אירמאנוס איסטי מואיב'ום קאנטי, סיינדו חלה צירדאל' פֿואי קוזה די אינקאנטי, איסטוס טיריטימבלום מוס טרושו גראָן קומ-באטי, נון סי אקודראָן צייזום די טיימפו אצאנטי.

ביינו לום טיריטימבלום אל מונדו כאקודיר, פריסטו קון סליחות מוס פֿואימוס אקודיר, אין ציי די סוכה מוס טרושו איל דיו אין צאדיר, סאלצאר לאס אלמאס סולו פֿואימוס אבאדיר.

גראַנדיס דאנייום אוצ'ו סון סין אסומאר, מאַס די איל פֿואינו גראַנדי קי מוס צינו אקומאר, סומאס די פֿאמיאס אינימדייו די מאַר, סירטו די איל דיו פֿואי איסטי שאמאר.

דיאה די שבת מוס צינו איסטה צייטה, אים קון נחוטרוק ניזמוס קי בושקו איסטה ליטה, אה גראַנדיס אי אה ציקוס מוס איצה אה אזיר פיטה, טאנעו פֿואי איל איספאנטו קי מי איסקונדי אלה גריטה.

דיזו איל סיגונדו אין מואיב'י מאַנקו און קוארטו, מוס טומו אה טודוס איצארמוס אין אלטו, אה און קוקור די פואיצלו מוס איו מאלאטו, אינדה עוד היום טימבלאמוס די איל איקפאנטו.

ירדאל' קי אראצייאר אל דיו לו איזימוס, קיינדו לוק טיריטימבלום צינירון אין ראזימוס, אים מוחוטרוס ניזמוס קי מולו קאצזמוס, היום הרת עולם אינדה נון דיזימוס?

זכרון ערות צה אה אסיר פור טוד'ס לום לוגאריס, לום טירי-טימבלום צינו פור טיירה אי פור נאריס, מוס דירוקו לאס קאזאס פינה לום פילאריס, פור צוראס אי פֿאלקיאס אי מאלוב אצלאריס.

חנן ורחום אים סיימפרי סו נאטורה, לה ראצייס קון נחוטרוס פור פוקו לי טורה, איסקאפאמוס דיו די איבטה סיקאטורה, נון מוס קידו קאזה קין אציר רוטורה.

מִשְׁפָּחָל דִּי לֹוס טִירִיטִימִזְבֹּלֹכ נֹון סִי צִינֹו אִקֹּוּטֶאָר, קֹון אִיל צִירֶנֹו
דִּי סִינִטִיטִיס (אֹוֹאִיטִיש) מֹוכ צִינִיאָן אִטֶאנִיטֶאָר, אִיסֶטֹו מֹוכ קִידֹו
פֹור טֶרֶאָטֶאָר אִי צֶארֶאָטֶאָר, אֹונו פֹור אִיל אֹוטרֹו מֹוכ קִירִיאֶמֹוס מֶאָטֶאָר.

יִוִּצִינֶה אִינֶטִירֹו לֹו אִיזֹו טֶארֶלֶה, אִיל פֹוֹאִיֶצֶלֹו אִיסֶקֶלֶאָמֶאָנֹודֹו אִיל אֶלֶה
אֶלֶה, נֹון רִיכֶטֹו אֹונה קֶאזֶה דִּי דִינֶטֶרֹו לֶה מֶאָלֶה, אִין אִיסֶטֹוס
טִירִיטִימִזְבֹּלֹכ אִינִקֹּוּטֶרִימֹוס גֶראָן צִילֶה.

לֵלֵל דִּי לֶה קֹוזה אִיס אֹזִיר לֹו דִירִיֶצֹו, אִי אִין אִיל צֹודִימֹו נֹון אֹזִיר
דִּיכֶפִּיֶצֹו, דִּי אֹווי אִי אִינֶדִילֶאָטֶרִי מֹוס מֶאָנֶדִי אִיל דִיֹו צֹוֹאָן אֶצֶוֹ,
אִי לִיֶה נֹון מֹוסי טֹופֶה אֹון מִיטֶאָלִיק אֶל פִּיצֹו.

לֶאָס לִיֶצֶאָס אִיסֶטֹוֹ מֶאָס מֹונֶצֹו צֶאָלִינִטִי, לֶאָס אֹונֶאָס סִי אֶצֶאָטֶאָ-
רֹון מֶאָס דִּי מִיטֶרֹוס סִיטִי, רִיסֶטֶאָרֹון אִיל פֹוֹאִיֶצֶלֹו קֹון דֹולֹורִיס
דִּיפִּירִינִצֹו, סִי טֹורֶאָרֹון אִטֶרֶאָס עֹוֹדֹכ צִיין דֹולִינִטִי.

מִלִּיכֹו דִּי פֶאָמִיאָס אִי דִי גֶראָנֶדִי פֶאָמֶה, נֹון טֹוִצִירֹון רִפֶחוֹ נֶחֱמֹו
אִין לֶה קֶאמֶה, סִינֶדֹו פֹוֹאִי אֹון פֹוֹאִינֹו בִין מֹוכֶטֶרֶאָר לֶה צֶלֶאָמֶה,
טִירִיאֶמֹוס טֹוֹדֹס אִיל אֶלֶמֶה אִין לֶה פֶאלֶמֶה.

נֶגֹונֹוס נֹון טֹוִצִימֹוס אִיסֶטֹו מֶאָיִי אִין מִינִטִיס, צֶאָדִירִיס אִין צִיֶנֶאָר
קֹון סֹונֶמֶאָס דִּי לִינִטִיס, סִינִיֹורִיס דִּי קֶאמֶפֶאָנִיאָס אִין צֶארֶאָקֶאָכ
דִּיפִּירִינִטִיס, סִינֶדֹו לֹוס טִירִיטִימִזְבֹּלֹכ אֶרִיצֶאָצֶאָן אִין קֹורִינִטִיס.

סִינֹורֹו קִי אִיסֶטֹו נֹון מֹוס צִינֹו אִין צֶאָלֶדִיס, קֹומוֹ אִיל פִּירִיכֶקֹו אִין
טֶאָן פִּירֶאָסֹוכ גֶראָנֶדִיכֹו, טִי רֹונֶאָמֹוס דִיֹו מֶאָס אִיסֶטֹו נֹון מֶאָנֶדִיס.
אִי אִיכֶטֹוכ טִירִיטִימִזְבֹּלֹכ פֶרִיסֶטֹו מֹולֹוס צֶאָלֶדִיס.

עִינִין דִּי לֶה קֹוזה מֹוס פֶאָרִיכִיֹוֹ שֶאָקֶה, אֶה גֶראָנֶדִיס אִי אֶה צִיֶקֹוכ
מֹוס צִינֹו גֶראָנֶדִי מֶכֶה, אֶה טֹוֹדֹס אִין צִינִירֶאָל מֹוס דִיֹו לֶה
פֶאָלֶאָקֶה, נֹון קִידֹו קֶאזֶה קִי נֹון דִיֹו פֶאָרֶאָקֶה.

פֹור צִירֶדֶאָד סִינִיֹורִיס דִּי קִי סִרִיאָה אִיסֶטֹו, מִירִימֹוס דִּי אִקֹּוִדֶרֶטֶס
טֹוֹדֹס מֹונֶצֹו פֶרִיסֶטֹו, מֹולֹוס צֶאָלֶדִי אִיל דִיֹו לֹוקִי קִידֹו דִל רִיסֶטֹו,
אִנֶטִיס קִי מֹוס אֶנֶה אֶלֶגֹון גֶראָן פֶרוֹטִיסֶטֹו.

צֶער אִין קֶאדֶה פֹונֶכוֹ אִיסֶטֶאָצֶאָמֹוס פֶאָסֶאָנֹודֹו, קֹון אִיל צִירֶצֹו דִּי
אֹוֹאִיטִיש מֹוכ אֶיֶצֶאָן אֶטֹורֶצֶאָנֹודֹו, אִין קֶאדֶה טִירִיטִימִזְבֹּלֹכ אֶיֶצֶאָמֹוס
טִימֶבֶלֶאָנֹודֹו, רִיֶקֹוס טֶאָמֶצִיין פֶרוִצִיס אֶל דִיֹו אִיסֶקֶלֶאָמֶאָנֹודֹו.

קאָצו די לה קוחה קי איצט אה סיר, נון סאָציאָמוס לה נוצי סי
 מוס איצט אמאניסיר, אין קאלד טיריטימבלו מוס טומאצט אה
 מיסיר, מירימוס סינייורים אה איל דייו אוציריסיר.

רעש קומו איסטוס נון סי טוצו סינטיצו, אין סינטייר גום פואיצלום
 סי טאפארון אוצילו, די פוקוב אנייוס אקי קי אצי קורצו, לום
 טיריטימבלום די אגורה נון אינארלו אין אולצילו.

שטאקאס מוס פאריסיו פור אקאה אורה, אל מונדו איסטרימיסיו
 די אונה פואירטי בורה, די אוי אינדילאנטרי בואינו קי מוכ קורה,
 אי טולאס לאס דיזגראשיאס סי צאייאן אינבטורה.

רפילה ארינוס אה איל דייו די ישראל, נון מירי לום סיקאלום מוס
 מאנדי אה איל גואל, אי אנקי סירה בעזרת האל, סירימוס קונסאכ-
 ייאלום די אליהו אי נצריאל. אמן.

הפניות ביבליוגרפיות

- מ' אטיאש, 'יעקב יונה – המשורר העממי הנווד', ספונות – ספר שנה לחקר קהילות ישראל במזרח, ספר חמישה עשר, ספר יון ה' (תשל"א-תשמ"א), עמ' קנ"ג-ר"ב.
- S.G. Armistead, and J.H. Silverman, 'Un romancerillo de Jacob Abraham Yoná', *Homenaje al Prof. Rodríguez Moñino*, Madrid 1966
- , 'Algo más para la bibliografía de Y.A. Yoná', *Nueva Revista de Filología Hispánica*, 17:3-4 (1963-1964)
- , *The Judeo-Spanish Ballad Chapbooks of Y.A. Yoná*, California University Press 1971
- , 'Another Ballad Publication of Y.A. Yoná', *La Corónica* 5:2 (1977), pp. 110-112
- , 'Complas nuevas: Un romancerillo desconocido de Y.A. Yoná', *Sefarad* 32 (1972), pp. 225-229
- , and I.M. Hassán, *Seis romancerillos de cordel sefardí*, Madrid 1981
- מ"ד גאון, העיתונות בלאדינו, ירושלים, 1965.
- P. Díaz-Más, 'Los géneros poéticos de transmisión oral: el romancero y el cancionero', *Actas del simposio internacional sobre cultura sefardita*. Barcelona: Universidad de Barcelona, Facultad de Filología 1993, pp. 141-159
- , *Sephardim — The Jews from Spain*. Chicago and London, 1992
- S. Weich-Shahak, 'Coplas sefardíes: enfoque poético musical', *Revista de musicología SEDM* 16:3 (1993), pp. 29-42
- I.M. Hassán, 'Visión panorámica de la literatura sefardí', *Hispanica Judaica*, Barcelona 1982, pp. 25-44
- A. Levi, 'Yakov Yona'nin Deledig'i Türk Atasözleri [Turkish Proverbs Collected by Yakov Yona]', *Aspects of Ottoman History: Papers from CIEPPO IX, Jerusalem*, Jerusalem 1994, pp. 304-311
- M. Molho, *Literatura sefardita de Oriente*, Madrid 1960
- J. Nehama, *Dictionnaire du judéo-espagnol*, Madrid 1977
- R. Menéndez Pidal, *El romancero español*, New York 1910, pp. 87-88
- L. Carracedo, 'Los cantos de la Gata', *Dianium: Revista universitaria de las letras y de las ciencias*, Denia (Alicante) 1989, pp. 233-257
- I.S. Révah, 'Para una bibliografía de las publicaciones folklóricas de Jacob Yoná', *Nueva Revista de Filología Hispánica* 15 (1961), pp. 107-112
- E. Romero, *Bibliografía analítica de ediciones de coplas sefardíes*, Madrid 1992
- , *La creación literaria en lengua sefardí*, Madrid 1992
- , *Coplas sefardíes primera selección*, Córdoba 1988
- רפאל, הרומנסה משאלוניקי ש רפאל, הרומנסה הספרדית-יהודית משאלוניקי על רקע שרשיה הספרדיים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן 1992. עיבוד והרחבה של החיבור עתיד לראות אור תחת הכותרת: האביר והרעיה השבויה – מחקר ברומנסה של היהודים הספרדים (בדפוס).
- , 'מבט לעתיד: חקר הספרות והלשון הספרדית-היהודית', פעמים 65 (תשנ"ו) עמ' 140-130.
- אטיאש
- ארמיסטד וסילברמן, און
- ארמיסטד וסילברמן, אלגו מאס
- ארמיסטד וסילברמן, יונה
- ארמיסטד וסילברמן, עוד
- ארמיסטד וסילברמן, קופלאס נואיביאס
- ארמיסטד, סילברמן וחסן, שש
- גאון
- דיאס-מאס, הז'אנרים
- דיאס-מאס, ספרדיים וייר-שחקן
- חסן
- לוי
- מולכו
- נחמה
- פידאל
- קארסדו
- רווח
- רומרו, ביבליוגרפיה
- רומרו, לה קריאסיון
- רומרו, קופלאס
- רפאל, הרומנסה משאלוניקי
- רפאל, מבט לעתיד